

alimara

REVISTA DE TREBALL SOCIAL
NÚMERO 36 / SEGONA ÈPOCA / DESEMBRE DE 1995

**Consell Insular
de Mallorca**

alimara

Núm 36

Segona Època. Desembre de 1995

Edita: Consell Insular de Mallorca

Redacció: Servei d'Acció Social i Sanitat

General Riera, 67

07010 Palma

Tel. (971) 76 07 62

Fax: (971) 76 19 52

Cuadre portada: Antoni Marquet

Maquetació: Quid Gràfic

Impressió: Planisi S.A.

Dipòsit legal: PM - 128 - 1987

Els articles d'aquesta revista expressen únicament l'opinió dels seus autors.

En el número 3 del Full informatiu. Acció Social de juliol de l'any passat, publicàvem una notícia que feia referència a les LLars del Menor. En ella s'informava que des d'aquest recurs "... donant continuïtat a una tasca ja iniciada en anys anteriors, han encetat una col·lecció de documents tècnics de suport a la intervenció educativa".

Aquests documents eren, el primer, un de Primers Auxilis, i, el segon, El Suport Escolar a la LLar. D'aquest darrer és del que hem de parlar ara.

Els responsables de les llarres es posaren en contacte amb aquesta redacció per estudiar les possibilitats de publicació de dits documents.

El que ara publicam es va veure que era un tema que anava brodat per a la revista Alimara i es féu el comentari als seus redactors.

Aquests en prengueren nota, els agradà la idea i hi introduïren un seguit de canvis fins a arribar al document que segueix i que porta per títol "El Suport Escolar a la vida quotidiana d'una LLar Funcional". Es tracta d'un estudi acurat que pot servir de quadern-guia a tots els professionals que treballen aspectes socio-educatius amb infants institucionalitzats.

En són les seves autores Antònia Cerdà, Margalida Mercant i Maria Victòria Secall, totes elles de l'Equip Tècnic de LLars del Menor.

EL SUPORT ESCOLAR A LA VIDA QUOTIDIANA D'UNA LLAR FUNCIONAL

Antònia Cerdà, pedagoga,
Margalida Mercant, diplomada en T.S. i
Maria Victòria Secall, psicòloga.
Equip Tècnic de Llars del Menor.
Consell Insular de Mallorca

INTRODUCCIÓ

Per als infants que viuen en una llar funcional, l'escola és un dels llocs de trobada continuat amb altres infants normalitzats; una bona adaptació escolar afavorirà la seva integració i sociabilitat. Així mateix, l'èxit escolar (els seus progressos en el rendiment i aprenentatge) té una gran importància per a la seva autoimatge i per equiparar-se a la resta de companys. De cara al futur, la seva trajectòria escolar condicionarà decisivament les possibilitats d'inserció personal i laboral com un membre actiu de la societat.

Dins l'activitat educativa d'un centre residencial de menors, l'estudi ha d'ocupar un lloc preferent. Ens referirem a l'estudi en un sentit ampli: no sols aquell temps que es dedica a realitzar les tasques escolars, sinó també totes aquelles altres activitats de la vida quotidiana que ajuden a desenvolupar **habilitats bàsiques** necessàries per als aprenentatges escolars.

L'APRENTATGE

"Proceso mediante el cual un sujeto adquiere destrezas o habilidades, incorpora contenidos informativos o adopta nuevas estrategias de conocimiento y acción" (Diccionario de C. de la Educación. 1983).

En tot procés d'aprenentatge cal tenir present els següents aspectes:

- **La motivació:** L'aprenentatge s'inicia amb un procés de motivació que mobilitza les energies de l'estudiant vers l'acte d'aprendre. Mitjançant la motivació la persona s'obre activament cap als estímuls per tal d'interpretar-los, processar-los i integrar-los als coneixements ja existents. Si no hi ha motivació, se n'ha de crear; i si hi ha una motivació negativa s'ha de canviar. La motivació ha de donar sortida a les expectatives i els interessos de cada individu.

- **La percepció:** És la recollida d'informació a través dels sentits, és el moment de la codificació, de "l'input" o entrada de dades. Hi ha moltes percepcions que es realitzen allunyades de l'objecte sensible, són les percepcions induïdes a través del llenguatge i la lectura. En la percepció es manté sempre una relació "d'aquí i ara" amb les dades.
- **La integració de la informació:** Els nous coneixements tenen significat mitjançant les estructures cognitives organitzades del subjecte mateix, és a dir, dels coneixements previs. En paraules d'Ausubel: "Si hagués de reduir tota la psicologia educativa en un sol principi, enunciaria aquest: el factor particular que més influeix en l'aprenentatge és el que l'alumne ja sap. Descubrim això i ensenyem en conseqüència".
- **L'atenció selectiva:** És una capacitat de l'organisme que permet centrar-se en una part de la informació o del missatge, ignorant la resta. Es tracta d'un recurs de l'organisme per alleugerir la sobrecàrrega informativa a la qual el subjecte està sotmès en nombroses ocasions. Sense aquesta capacitat focal de l'atenció, l'experiència humana esdevindria un veritable caos i quedaria totalment desorganitzada.

En l'exercici de l'atenció, hi influeixen sempre: les limitacions dels sentits, l'estat anímic, el grau de novetat de la tasca, la intensitat dels estímuls i el nivell de fatiga.

- **La memòria:** Retenció i emmagatzematge a curt o llarg termini de la informació. També entenem la memòria com a record de les estructures prèviament emmagatzemades, amb capacitat d'evocar-les en un moment determinat. La memòria es fa necessària per a la interiorització de conductes i habilitats, i també per a la detecció i el reconeixement d'informacions.

Tota activitat d'aprenentatge cal que estigui fonamentada en el subjecte que la rep per tal de potenciar la seva **autoestima i autonomia personal**.

LA INSTITUCIÓ I L'ESCOLA

La infància és el període clau en la formació de la personalitat i el desenvolupament intel·lectual. L'infant tendeix, espontàniament, a incorporar els aspectes socials i intel·lectuals de la societat en la qual es troba. Per això fa una constant demanda a l'adult i al seu entorn. No sempre rep una resposta satisfactòria a la seva demanda i llavors es produeix el desequilibri que dificulta el normal procés maduratiu de cada individu.

Els nins institucionalitzats, freqüentment no han rebut una resposta adequada a la seva demanda d'aprenentatge i maduració. La manca d'estímuls adequats i les situacions de risc viscudes, solen provocar disfuncions en el seu desenvolupament. La desestructuració familiar i la falta de models adequats poden provocar manca d'hàbits intel·lectuals, poca autonomia i problemes d'adaptació.

L'escola per si mateixa no pot motivar suficientment el nin cap a l'aprenentatge. Normalment són la família i l'escola les que assumeixen la tasca d'estimular el desenvolupament intel·lectual de l'infant. En el nostre cas són la institució i l'escola.

Aquesta tasca de suport a l'aprenentatge escolar té tres exigències fonamentals:

- El contacte regular amb els mestres del nin.
- El respecte d'un temps diari dedicat al treball personal.
- La realització d'activitats en la vida quotidiana que afavoreixin el desenvolupament i l'aprenentatge en general.

COM AFAVORIR L'ESTUDI MITJANÇANT LA VIDA QUOTIDIANA

L'organització de la vida quotidiana és l'element educatiu fonamental d'una llar funcional. Independentment de la importància que donem a l'estudi i a l'adaptació escolar, l'estructura de vida quotidiana que tingui cada llar pot ésser afavoridora o dificultadora de la tasca escolar.

No es pot oblidar un aspecte que afecta la majoria de nins institucionalitzats i és un significatiu retard escolar que dificulta la seva adaptació en aquest àmbit. Això fa que la creació d'una atmosfera favorable a l'estudi tingui, en el nostre cas, dificultats afegides de les quals hem d'ésser tots conscients.

Aquesta tasca d'afavorir l'estudi inclou, almanco, quatre aspectes:

- l'organització del **temps**,
- la disposició de l'**espai**,
- les **actituds de reforç** de les tasques escolars per part del personal educatiu, i
- les **activitats quotidianes** que afavoreixen l'aprenentatge.

I.- Pel que fa a l'**organització del temps**, és important no caure en dos extrems igualment perniciosos: la sobrecàrrega d'activitats i l'absència d'estímuls.

Cada dia hi ha d'haver moments d'activitat planificats per l'educador (per a tot el grup o individualment), però també moments personals per dedicar-los a l'oci, la intimitat o l'estudi. La vida quotidiana de la llar ha que provocar moments de gran grup, de petit grup i moments individuals, evitant el perill que el nin institucionalitzat visqui sempre "en col·lectivitat".

Per això és important delimitar "temps de respecte a l'activitat aliena", en què uns puguin estar estudiant, altres llegint, altres dedicats a tasques manuals etc..., segons l'edat, els interessos i les necessitats.

Quan no es tenen aquests hàbits o amb nins molt petits caldrà anar introduint aquests "temps" d'una manera molt reduïda (15 o 30 minuts diaris); aquest temps s'anirà allargant a mesura que es vagi interioritzant l'hàbit o l'edat del nin ho permeti. Des del Cicle Secundari, s'ha d'ajudar el nin perquè s'organitzi el temps que necessita per a l'estudi (**horari setmanal d'estudi**) i iniciar-lo en les **tècniques d'estudi**.

II.- La disposició de l'espai es també facilitadora de l'estudi i l'activitat individual.

No es pot pretendre que ningú se senti motivat a estudiar en un lloc on, a la vegada, altres estan jugant, cridant o mirant la TV, encara que d'aquesta manera estiguin tots a l'abast de l'educador.

Tampoc no es tracta de mantenir un aula supervisada per un o uns quants adults on es forci la concentració i l'estudi, ja que suposaria una mena de prolongació de la jornada escolar més enllà del que és raonable. I amb el perill que el nin acabi estudiant només quan el col.loquen en un aula i el vigila un adult sense arribar a interioritzar l'estudi com quelcom personal.

Cada nin hauria de disposar del seu **racó personal** on es pogués retirar per estudiar, llegir, pintar, escriure, etc. En principi aquest lloc ha d'estar en el seu dormitori o en una sala propera on ell disposi d'una taula i una estanteria per al seu material de feina i les seves coses. Encara que suposi més risc de deteriorament de material, és en el lloc més proper possible a l'activitat quotidiana del nin on han d'estar les seves coses.

III.- El tercer aspecte a ressenyar és el de les actituds reforçadores dels adults.

L'infant necessita molta maduresa per poder valorar l'estudi per si mateix i ésser capaç d'esforçar-se per a futures compensacions que es troben fora del seu horitzó temporal. Fins ben entrada l'adolescència difícilment participarà en tasques que no siguin gratificants per si mateixes si no es dona una pressió social -explícita i implícita- per a la seva realització.

Per a qualsevol infant, l'actitud vers l'escola que puguin tenir les persones que l'envolten representa un factor motivacional essencial. El nin arriba a percebre les qüestions escolar com un tema de molta vàlua i dona sentit a l'esforç si cada dia li demanen com s'ha desenvolupat la jornada, interessant-se pel que aprèn o pels deures, si es posen en contacte amb el professor per tal d'intercanviar informació, si es concedeix importància (en justa mesura) pels resultats obtinguts preocupant-se quan hi ha baix rendiment, si s'afavoreix la realització de les tasques escolars, etc.

A una institució aquestes actituds reforçadores no sorgeixen espontàniament com en els pares sinó que han d'esser deliberades i planificades per l'equip educatiu i, si el cas ho requereix, han d'esser revisades amb l'assessorament dels tècnics o equips de suport.

IV.- El darrer element que cal recollir és el de les **activitats quotidianes** que serveixen de suport a l'aprenentatge.

L'activitat de l'educador amb el grup no és el resultat de la improvisació ni de la seva capacitat per entretenir els infants, sinó que es regeix per uns criteris educatius.

L'elecció dels jocs que l'educador proposa o inicia; la selecció de joguines, de llibres i de materials d'activitats; la dinàmica en què es realitzen les activitats rutinàries d'ordre, neteja i alimentació; les ofertes per a l'oci i el temps lliure... han d'esser programades i estructurades per l'equip educatiu.

Moltes d'aquestes activitats poden reforçar els aprenentatges escolars sense perdre el seu caràcter lúdic o recreatiu i són uns dels recursos fonamentals de l'educador per afavorir el desenvolupament harmònic del nin i la seva integració.

ESTRATÈGIES PER REFORÇAR LES HABILITATS BÀSIQUES

Entre totes les **habilitats bàsiques** que ha d'adquirir i desenvolupar un subjecte al llarg del seu procés d'aprenentatge i que el faran capaç d'esser una persona activa en la societat, podríem destacar les següents:

- 1.- Comunicació i expressió
- 2.- Orientació espàcio-temporal
- 3.- Habilitat manual
- 4.- Observació-atenció
- 5.- Memòria
- 6.- Ordre i neteja
- 7.- Cooperació i treball en equip
- 8.- Hàbit lector
- 9.- Destresa numèrica
- 10.- Reflexió i resolució de problemes.

A l'escola aquestes habilitats han de ser dosificades, estructurades i planificades pel mestre per tal d'aconseguir resultats òptims. A la llar, l'educador ha de conèixer el nivell en què es troba a cada una d'elles el nin per tal d'afavorir, des de l'activitat quotidiana, el seu desenvolupament.

La planificació de l'educador ha d'incloure també les estratègies per tal de potenciar aquestes habilitats. És a dir, un pla flexible i adaptable a les circumstàncies i mitjans disponibles, que prevegi el reforç d'aquests aspectes.

A continuació se suggereixen una sèrie d'**estratègies** globals a tenir en compte a l'hora de planificar:

- Adequar els objectius proposats als interessos i les capacitats de cada nin.
- Estimular la manipulació, l'observació i l'experimentació sensorial en condicions de seguretat.
- Crear condicions en què el nin pugui fer "els seus experiments" en relació a si mateix, als altres i als objectes.
- Promoure situacions on el nin hagi d'optar, elegir, prendre decisions i viure'n conseqüències.
- Facilitar l'experiència del temps i l'espai.
- Estimular la curiositat, la creativitat i la fantasia dels nins.
- Crear situacions d'expressió dels sentiments, emocions i opinions pròpies, i d'atenció escolta als dels aliens.
- Apropar el nin al goig lúdic d'elements culturals fonamentals com la lectura, l'escriptura, la pintura, la música, etc.
- Proposar al grup responsabilitats que promoguin el respecte d'allò que és col·lectiu i d'allò que és individual.
- Posar al seu abast materials educatius atractius, utilitzables espontàniament o amb la motivació de l'educador.
- Reforçar i estimular el nin en cada una de les passes aconseguides, per petites que semblin.
- Avaluar periòdicament els avanços aconseguits.

Aquests criteris generals es concretaran en les **activitats** que l'educador proposi (a partir dels interessos dels nins) o que sorgeixin espontàniament d'ells, facilitades o reforçades per l'educador; i convenientment planificades faran possible la consecució de les habilitats que pretenem.

CONVÉ RECORDAR QUE?

- Les dificultats que alguns nins tenen respecte a la lectura, escriptura, càlcul..., no es resoldran repetint el que fan malament.
- S'han de cercar altres activitats de lectura, escriptura, càlcul... que siguin diferents de les que fan a l'escola; que els agradin més i els surtin bé, però que aconseguixin els mateixos objectius.
- Els deures com a activitat escolar donen seguretat al nin i són un bon canal d'informació entre l'escola i els educadors.
- Només les activitats que relacionen els conceptes adquirits amb els nous són significatives per al nin. Aquí es veu la importància de la coordinació amb el professor del nin. Aquest seria el primer objectiu de la comunicació del professor i l'educador.

SUGGERIMENTS PER A ACTIVITATS DE REFORÇ

Recollim a continuació propostes d'activitats que es poden realitzar dins el marc del "temps d'estudi" o del "temps lliure", però que tenen una incidència directa sobre l'aprenentatge del nin (cobreixen buits o reforcen aquells aspectes que per a alguns nins són més difícils d'aprendre).

1.- Per reforçar la **COMUNICACIÓ I L'EXPRESSIÓ** (capacitar l'infant per a comunicar-se de forma oral, escrita, plàstica i corporal).

- Exercicis articularis
- Imitació d'animals
- Expressió i comprensió mímiques. Dramatització.
- Cançons, poemes, refranys, endevinalles i embarbussaments.
- Música: audicions, representacions i cançons.
- Complementar i reforçar el mètode de lecto-escriptura
- Lectura i escenificació de contes
- Xerrar d'un tema concret i escriure'l
- Realitzar activitats amb instruccions escrites: receptes de cuina, jocs reglats,...
- Col.loquis
- Descripcions
- Lectures dirigides, silencioses i en veu alta, fent-ne un resum

2.- Per reforçar l'**ORIENTACIÓ ESPÀCIO-TEMPORAL** (Ser capaç de situar-se a l'espai i al temps).

- Assenyalar les parts del cos
- Jocs d'identificació del cos
- Jocs a espais tancats i oberts
- Jocs de lateralitat: (dreta-esquerra, mar i terra...)
- Jocs amb el rellotge de busques
- Jocs amb el calendari
- Jocs rítmics
- Jocs de pistes
- Parxís, oca, ...

3.- Per reforçar l'**HABILITAT MANUAL** (aconseguir una adequada psicomotricitat fina apta per al treball i la satisfacció personal)

- Jocs de cartes
- Jocs d'encaixar i engranatge
- Jocs d'enfilar (collars, polseres, bosses, etc.)
- Jocs de bolles, xapes, baldufa, bitlles, futbolí, etc.
- Jocs amb les mans: ombres xineses, gomes, cordons, etc.
- Modelatge: fang, plastilina, pasta de paper, ...

- Retallables: (fabricació pròpia o comprats): pepes, vestits, maquetes, etc.
- Fabricació de ninots: (cosir, pintar, fer calça, omplir, ...)
- Construccions amb deixalles
- Diaporama (diapositives casolanes)
- Guinyol: confecció dels personatges, construcció del teatre, màscares, ...
- Confeccionar decorats per a escenificacions i dramatitzacions
- Acompanyament de cançons amb siulets, potades, picar de mans, instruments...
- Papiroflèxia: amb diaris, revistes, paper xarol, seda...
- Reforç amb activitats quotidianes: vestir, desvestir, embotonar, fermar, plegar, cosir...

4.- Per reforçar l'OBSERVACIÓ i l'ATENCIÓ (millorar la percepció sensorial, potenciar la concentració i autocontrol de la imaginació).

- Jocs d'observació-atenció: Kim, gimcana, telegrama, calent-fred, veig-veig, el cap mana, a la recerca del tresor...
- Passatemps: il·lusions òptiques, jeroglífics, sopa de lletres o nombres, dibuixos amagats, descobriment d'errors
- Trencaclosques
- Escacs, dames
- Laberints
- Jocs de percepció sensorials (potenciar els sentits tapant-ne totalment o parcialment un):
 - Amb els ulls tapats: reconèixer companys, objectes, etc.; indicar procedència d'un so; reconèixer gusts; gallina cega...
 - Jocs de mímica
 - Endevinar personatges contestant sí o no
- Observar animals (mirar, tocar, escoltar) que es trobin a l'abast

5.- Per reforçar la MEMÒRIA (desenvolupament de l'habilitat memòrica)

- Jocs diversos, controlats per l'adult, per exercitar la memòria:
 - de colors
 - visual d'objectes
 - visual de xifres
 - visual de paraules
 - visual gràfica
 - visual de frases
 - auditiva de paraules
 - auditiva musical
 - poètica

- associativa
- seqüencial
- tàctil
- espacial

6.- Per reforçar l'ORDRE i la NETEJA (manifestar un comportament adequat a les situacions quotidianes)

- Comportament a taula: utilitzar sense dificultat els coberts, servir, menjar correctament
- Conductes d'higiene personal adequades a l'edat
- Cura de la roba i l'aspecte personal
- Cura del dormitori: llit, decoració...
- Cura dels llocs d'ús comú i públics

7.- Per reforçar la COOPERACIÓ i el TREBALL EN EQUIP (potenciar la cohesió del grup, i també l'autoestima i l'autonomia personal)

- Jocs amb parelles i grup
- Jocs d'equip
- Assemblees i reunions
- Assumpció de rols (posar-se al lloc de l'altre)
- Confecció de revistes, murals...
- Dramatitzacions

8.- Per reforçar l'HÀBIT LECTOR (Aconseguir el gust per la lectura)

- Animació a la lectura
- Lectura diària, afavorint l'accés als llibres
- Lectura dirigida: individual i grupal
- Escenificacions de lectures
- Pintura del que s'ha llegit
- Resums
- Llegir contes a nins més petits
- Fer-se soci de qualche biblioteca.

9.- Per reforçar l'HABILITAT NUMÈRICA (manipular adequadament el càlcul numèric, aguditzar l'enginy matemàtic, lògic i geomètric)

- Manipulacions numèriques amb loteria, dominó, daus i monedes
- Confecció de codis i missatges secrets
- Càlcul mental
- Mesuraments d'objectes i persones amb unitats naturals i artificials
- Escales i proporcions. Plànols i retolacions
- Lògica: miniarc
- Passatemps, jocs de mistos i escuradents
- Ordenació d'històries

-
- Analogies entre dibuixos
 - Tamgram
 - Geometria: dibuixos i construccions a partir de formes geomètriques
 - Laberints. Figures ocultes

10.- Per reforçar la REFLEXIÓ I RESOLUCIÓ DE PROBLEMES (aprendre a definir, interpretar, representar i planificar la solució a qualsevol problema, avaluant-ne els resultats)

- Percepció d'igualtats i diferències
- Classificació
- Seriació
- Analogies
- Formulació d'hipòtesis

BIBLIOGRAFIA

Aportació documental del Departament d'orientació Educativa. Consejería de Educación. Comunitat de Madrid.

ALLIENDE, F. i altres. *Fichas de lenguaje y lectura comprensiva/3*. CEPE. - Madrid, 1987.

BARBERO SAMPEDRO, C. y otros (Grupo Azarquiel). *En acción. Matemáticas*. Editorial S. M., Madrid 1987

BELTRAN, J. *Procesos, estrategias y técnicas de aprendizaje*. Síntesis Psicología - 1993.

BLADE, D. y otros. *Casos policíacos para resolver*. Editorial Edebé.

BRUNET GUTIERREZ, J. J. *Tutoría con adolescentes*. Ediciones San Pío X - 1988

BUSTOS SANCHEZ, I. *Fichas de lenguaje y lectura comprensiva/1 y 2*. CEPE - 1987

DOMÍNGUEZ, M. J. y otros. *Programa de desarrollo escolar para alumnos lentos*. Didascalía - 1983

DOSSENA, G. P. *100 juegos para niños*. Editorial Montena - 1988

-
- FERNANDEZ BAROJA, M. F. y otros. *Ejercicios de recuperación de cálculo*. CEPE - 1989
- FROSTIG, M. y otros. *Programa para el desarrollo de las percepción visual. Niveles elemental, intermedio y avanzado*. Editorial Panamericana - 1984
- GOPLERUD, D y otros. *La recuperación escolar por secuencias de aprendizaje*. Editorial CEAC - 1985
- GOSALBEZ CELDRAN, A. *Ejercicios de atención, concentración y memorización*. CEPE -1985
- GOSALBEZ CELDRAN, A. *Ejercicios de razonamiento abstracto y razonamiento numérico*. CEPE - 1985
- GOSALBEZ CELDRAN, A. *Ejercicios de factor verbal*. CEPE - 1982
- MASNOU, F. *Els Materials*. Eumo Editorial - 1988
- MONFORT, M. y otros. *Comics para hablar 1 y 2*. CEPE - 1987
- MONTULL, J. A. *Pruebas de ingenio*. Editorial Edebé
- RIUS, M. D. y otros. *Colección técnicas de lenguaje*. Editorial Seco Olea - 1983
- RIVERA GOMEZ, J. J. *Problemas divertidos/1 y 2*. Editorial Alamo - 1982
- SEGARRA, LL. *Polimat (cuadernos)*. Editorial Teide
- SEGARRA, LL. *Matemática recreativa*. Editorial Teide
- STOCK, C. y otros. *Enseñar a pensar. Desarrollo de la actividad intelectual en los primeros años. Ejercicios prácticos*. Editorial Martínez Roca - 1986
- TONUCCI, F. *Els Materials*. Eumo Editorial - 1988
- TORRE ALCALA, A. DE LA. *Ejercicios perceptivos-motores de orientación espacial*. CEPE -1984
- TORRE ALCALA, A. DE LA. *Nuevos ejercicios temporales*. CEPE - 1987
- VALERO, J. M. *La escuela que yo quiero*. Editorial Gram - 1989
- VALLES ARANDIGA, A. y otros. *Cómo estudiar, ejercicios prácticos*. CEPE - 1986
- VILANOVA PEÑA, J. M. *Recuperación y desarrollo de la memòria*. CEPE - 1985
- VILANOVA PEÑA J. M. *Recuperación y desarrollo de la comprensión y expresión*. CEPE - 1988
- VILANOVA PEÑA, J. M. *Recuperación de la atención*. CEPE - 1988
- YUSTE HERRANZ, C. y otros. *Progresint. Programa para la estimulación de las habilidades de la inteligencia (Ciclos: inicial y medio)*. CEPE - 1989
-